

Пролог

— Славно килима¹ розкачували! На такому вік вікувати та меди куштувати! Уклін вам, браття, від серця, душі й розуму.

— І тобі, брате Сагайдо, уклін від небес до землі.

Побачивши кроків за десять двох споряджених коней, Сагайда відчув, як неприємний холодок пробіг по спині. То звичний знак, а зовсім не передранкова свіжість.

Та й не охолола за ніч земля. Тільки дихати стало спокійніше. Бо ж за день добряче на сонечку напарилася. Хоча й підняла на свій захист трави буйні, високі й соковиті, щедро вкрила листям ліси, діброви й сади, напоїла прохолодою підземних джерел річки й озера, — та вдень годі їй урятуватися від сонця на півнеба. Це при тому, що небесне світило ще в повну силу не увійшло — щойно тільки звільнилося від морозних обіймів і почало тішити всяку живність. А спостерігши ту радість, іще жаркіше задихало. Скоро вже розпечеться так, що люди й тварини аж прокльони йому посилатимуть. І тоді соромно стане сонечку — і знову почне воно шукати обіймів морозних.

Та до розпеченого літа ще не близько. Ще помилує око зелень тисячами своїх відтінків, солодкі аромати змусять завмерти, а ніжність листяного шепоту розслабить до сльози.

А вночі не зелень — то джгути, нитки та краплі почорнілого срібла зі смарагдовими мазками. Аж світяться вони

¹ Від перського «гилим» — грубо зроблена ковдра. (Тут і далі прим. автора.)

в трав'яному килимі, а над колом тим і далі — стіна гнучкого срібла, що до кожного вітерцю прислухається. І вітерець тонко сріблом співає. А як же йнакше, коли повний місяць панує!

Прошепотів добре слово до коня свого Сагайда, поцілував у змилену від довгого бігу морду й так і залишив його в травах при повній збруї.

Не обнялися брати. Не той статут у них. Підмостивши ноги в чоботях сап'янових, сіли в коло. Близько — так, щоб руку простягти. Набили люльки тютюном із травами запашними. Запалили від жаринки, що по колу братньому пройшлася. Скільки годиться помовчали — але не для того зібралися.

— Скажу я, брати.

— Кажи, брате Кужелю. Поки немає з нами брата Хора, твоє слово старше, — з повагою схилив голову Сагайда.

Так само вчинив і третій брат.

Помовчав брат Кужель як годиться, вибив згаслу люльку на широку долоню, злизав усю ту смакоту й заговорив, похитуючись:

— Прийшли до мого бурдюга¹ в Дикому полі гості непрохані. Спочатку лисиця наймудріша, столітня, а за нею вовк-сіромаха, що й на місці не встоїть, ніби його земля пече. А потім ворон-розумака на плече опустився. А ще орел-степовик, що вітер обганяє, ніби цвяхом прибитий, над головою завис. І повідомили вони мені новину, яка серце втішила, але розум засмутила. Водиш ти, брате Сагайдо, людей вільних, відважних у походи далекі, навіть до берегів султанських. То справа потрібна. А як без

¹ Землянка.

доброго сіряка?¹ Без нього ніяк. Навіть зиму не побореш. То справа славна. Військова звитяга жила, живе і житиме. Так нам заповідано. Тому і радію.

Замок брат Кужель. Став люльку набивати. За тютюнову роботу взялися і брати. Але не запалив свою люльку брат Кужель. Покректав столітнім крехом та й продовжив:

— Скажу я, брати.

— Кажи, брате Кужелю, що твій розум засмучує? — знову запропонував брат Сагайда голосом осілим, настоженим.

— Казали гості мої непрохані, що смерть-бабера надто вже веселою стала. Збирає врожаї небачені з ланів кривавих, бойових. А все від того, що багацько з'явилося сміливців веселих. Та то таке. Але сміливці ті вмілі. На сотню з шаблею кидаються, а на десяток із голими руками йдуть. А ще стріляють так густо і влучно, що рядами ворогів своїх кладуть. І думається мені, що науку ту не з роками й походами вони накопичують, а її передають їм із щедрістю неймовірною ті, кому таємне дозволено. І тепер не допомогою оте таємне стало людям ратним, а зброєю звичною. Немає наразі у багатьох страху й священного трепету перед знаннями стародавніми. Добре те чи погано — та ось, думається, для чого зібрав нас брат наш старший Хор у ніч святих таїнств, що зветься тепер Юра².

— Дозвольте мені слово мовити, братове.

— Кажи, брате Дого, — з повагою схилив голову Сагайда.

Брат Кужель трохи забарився, але також із повагою схилив голову.

¹ Здобич.

² Святий день у народному календарі слов'ян, що припадає на 23 квітня (6 травня).

— Прийшов я до солодкої води напитися і коня напоїти. Бачу: сидить на камені біля берега баба — на вид жахлива, з довгим розпущеним світлим волоссям. І груди в неї довгі-довгі, та ще за спину вона їх закидає. Пам'ятаю: був я молодим, і вона була доброю до мене. Боги юрт нагородили її родючими землями. Дбала вона про родини й про стада незліченні. Ніхто на полювання не виїжджав, не зробивши їй пожертву. І ось йду, а підійти не можу. Знаю, це албасті — злий демон, і ступні тепер у неї, як у птиці. Підняла вона руку і не пустила мене ні до себе, ні до води. Прошепотіла з гіркотою: «Пам'ятаю тебе і пам'ятаю наші обійми. Я чекала тебе і задрімала на піску біля бережка. Спала й не помітила, як із півночі прийшла червона вода — густа, із запахом крові. З тої півночі, куди пішов ти. Тепер ти інший, і я інша. Юною спокусницею я заманюю парубків. Тягну на дно, а потім з'їдаю. Всяк стане іншим, скупавшись у крові».

Зітхнув брат Дога й з гіркотою додав:

— Якими стануть ті, що безмірно в кров занурюються? Завжди сіклися й завзятість свою показували. Але намагалися більше в полон на викуп і обмін брати. А зараз? Січуться шаблями гострими, поки весь чамбул¹ не виріжуть. Нема кому повернутися і розповісти про те, з яким відважним і хоробрим воїнством довелося в Дикому полі зійтися. І рік від року все запеклішими й злішими стають воїни. А найсумніше те, що до люті тієї докладається мистецтво таємне, в усі віки заборонене для всіх, кому те не сказано!

Задиміли люльки солодко — для думки і тіла втіха. А коли дмухнули по останньому разу, озвався Сагайда:

¹ Чамбул — кінний загін.

— А дозвольте й мені слово взяти, братове.

— Кажи, брате Сагайдо, — зітхнув брат Кужель. Повільно, з натугою голову схилив.

— Кажи, брате Сагайдо, — після довгого мовчання схилив за статутом голову і брат Дога.

— Пробігав мій шлях по степу широкому, безмежному і сумному. Від могили до могили вікової, що височіють над рівниною. І немає тим могилам числа, як і тим оберігачам землі нашої, що до часу впокоїлися під курганам, які брати над ними звели. І бачив я бабу кам'яну на голові могильній, яку час, вітер і дощі нещадно завіяли. Вклонивсь як годиться й заповідано пращурами — і готовий був шлях далі тримати. Тільки бачу: сльози криваві з ямок очних у баби тієї з'явилися. І повернулася вона проти вітру Коронного — і ряснішими стали сльози. Тож, дивуючись, я за ликом її коня пустив. І бачив, як дмухнув вітер Московит, сльозу червону вибиваючи. Повернулася знову баба — та від Кримчака слізьми кривавими геть залилася. Рятуватися стала й знову обличчя своє кам'яне повернула — та від Турчака аж струмки криваві забили. Отак від жодного вітру вберегтися їй не випало. З усіх боків вітри дмуть криваві, дужі, без жалю й пощади. І не витримала та баба кам'яна — скотилася з могили високої, та просто під копита мого коня. Нічого не виявляла, нічого не просила. Камінь є камінь. Тільки плаче камінь той сльозами землі нашої. А вони є кров людська. То нагадування нам, захисникам землі цієї: звідки ми вийшли, звідки знання свої винесли, туди й повернемося відповідь давати.

Годилося помовчати, але не витримав брат Сагайда. Підвищив голос і продовжив:

— Немає землі кращої від нашої. І через це ворог з усіх боків і в усі віки війською йшов на неї. Було й таке: прийшов

із військом незліченним з рівнин перських цар Дарій. І зустріли те військо п'ятеро посвячених. Стояли вони кожен на двох конях. І було в них по два мечі в кожній руці. І прорубалися крізь військо незліченне вороже. А потім повернулися й знову пройшли, як розпечений ніж крізь масло. І не було на них жодної рани. Вороги добре це бачили, адже були ті п'ятеро оголені по пояс. І тікало в страху військо Дарія аж до самих своїх перських рівнин...

— І те заповідано нам, і те наше військове... таємне! — сердито засопів брат Кужель. Уперше на пам'яті Сагайди брат перебив брата.

Смикнув підковами вусів Сагайда. Прикрив очі, затамував подих. А за мить очі його й уста відкрилися.

14

— Давно то було. Ох і давно. Кулі та ядра тепер зустрічають лицарів відважних. Так влучно й густо, що й не завжди можна ухилитися від того вогняного бою. І виходять на шабельну роботу не просто ворожі воїни, а шабельники вмілі, й готуються до рубки змалечку. Багато їх у землях бусурманських. А зараз іще більше стало. І пишаться вони не тим, кого вбили, а тим, скількох убили! І те страшно й сумно. А ще скажу, що війська ворогів наших іншими стали. Стрій, крок, залп... Це вже фортеці... І не ті, що в землю вросли, а ті, що рухаються й наступають! Інші часи та інша війна. Війна не молодців-одинаків, а густих піхотних шеренг і кавалерійської лави. А без слова і науки такого не створиш. Зараз усе добре, що нас зміцнить. У тому числі й таємне... Якщо розмислити... Насуваються часи страшні. Загинуть козаки, і земля наша спорожніє. Тоді таємне нікому й не потрібним буде.

Вислухали брати і за слово відразу взялися.

— Слушно: земля кров'ю плаче. Сам знаєш... — Брат Кужель багатозначно підняв вказівний палець. — Жива

баба в сонце плювала! Від того і скам'яніла на могильному пагорбі. Зрадили люди вірі прадідів своїх. Інші закони, інші молитви їм солодші. Від того й кари жорстокі та часті. На землі живемо і з землі — у землю й ляжемо. І тому захищаємо її. У тому числі й таємними знаннями, нам заповіданими. А таємні вони від того, що лише обраним відомі. Таке слово брата Кужеля!

— Вогонь в осередку — то радість і ситість людині. А коли йде він степом гуляти та по лісах стрибати — то горе й розорення всьому люду. Таємне тому й таємне, що таємне. Негоже гаряче вугілля за спину кидати, біду накликати. Так сказав брат Дога!

Сагайда повільно встав і струсив утому з плечей.

— Ваші слова мудрі й підкріплені заповітами древніми. Незламні у своїй переконаності й досвідченості. Але ті, хто смерті нашої бажають, ідуть до нас зі своїми таємними і явними знаннями. Йдуть, до кінця віддані своїй вірі. Закуті в броню, вивчені в строю і з могутнім порохом у заряджених мушкетах та гарматах. Їм можуть протистояти лише об'єднані — і землею, і вірою, і працею. Від такого єднання і військо буде непереможним. А якщо допомогти йому ще й таємним... Я знаю, багато залежить від слова брата Хора. Він скаже своє слово. Погодиться зі мною — і будемо думати, як іще війську нашому допомогти. А не погодиться — я муситиму голову схилити. Ось тільки...

Брат Сагайда обернувся до брата Доги і глянув у вічі.

— Брат Хор прим'яв траву. Он його торба з припасами і казан мідний. Там і цеберко з водою свіжою, і навіть дрова у зв'язці. Чекав він нас. Куди пішов? Навіщо? А якщо хотів піти, то сам знаєш — слідів не знайти. І травинки не пригне, не притовче. Над землею вітерцем пройде.

А що скаже — то мудріше від нашого. Важливо нам те почути.

Брат Сагайда кивнув і обернувся до брата Кужеля. Той усміхнувся:

— І в мої очі поглянути бажаєш? Дивись! І мені важливе слово брата Хора. Але від свого не відступлюся. А слід брата Хора я шукав. Місяць — то наше сонце. І цієї ночі він щедрий. Сакма¹ кінські бачив. Вели вони тільки сюди. Пішов брат Хор. Так і є! Сліду його нікому не знайти, якщо він того не бажає.

— Те слушно, брате, що бажав вам в очі поглянути. Але без хитрості. А побачив я в очах ваших язички червоні. З братом Догаю ясніше ясного. Дивиться він на схід і бачить перший промінь сонячний. Око брата Доги радіє сонячному світлу. А ось брат Кужель дивиться на захід. В його очах відбивається світло. Але воно не радує брата Кужеля. Бо це відблиск печалі.

— Авжеж! Печаль! — схопився на ноги брат Дога. — Я відчуваю запах горя!

— Так. Горить, — повільно хитнув головою брат Кужель. — Десь за половину козацької милі². То знак нам. Сумний знак.

— Там, здається, і брат наш Хор. Треба поспішати. Такий день! — застогнав брат Дога. — Думали в росі викупатися та з собою її взяти. То священна роса. Вона і мертвого піднімає.

— Поспішімо! — вже з коня вигукнув брат Сагайда. Сонце превелике червоним павуком уже розпустило промені — щоб, спираючись на ці лапи, піднятися над

¹ Сліди.

² Козацька миля — 7,5 км.

землею. Переляканий місяць квапливо збирав своє чорне срібло, й воно стрімко стоншувалося й тануло, вивільняючи різнобарв'я природи.

Як не хотілося пустити коней щодуху, та вершники розумно остерігалися. У густій траві годі було вгледіти, куди ступають коні. Тріщина в землі, нірка ховраха, оголений камінь чи будь-що інше, що нечистий підкладає під копита, — і на швидкому бігу біда, вилетить із сідла вершник. Та ще страшніше, коли кінь ногу зламає. Це коли в гонитві летиш за ворогом по степу — все на Бога сподіваєшся.

А коли від сильного ворога йдеш, то про це й не думаєш. Та й зараз зберегти коней потрібно. І так їм важко грудьми розривати склеєні рососою трав'яні коси. Та ще й серпанок. Здається, і легкий той туманець, але від кореня до половини траву ховає.

Чого ж тут сердитися? Хоча й прикро. Коні наразі добрі в братів. Такі, що один на тисячу. Та ще й хтозна, в яких краях та тисяча на пасовиську жирує.

— А ось і шлях битий! — радісно вигукнув брат Дога, що йшов першим.

— На Кальник дорога, — враз повеселішав брат Сагайда. — Тепер і вітер нас не наздожене.

Скоро долинули до пагорба. Стали, роззирнулися й схмурніли.

— Тойумлук¹, — гнівно сказав брат Дога.

Дивитися на те страшно. Палають крайні хати — давній і випробуваний спосіб змусити селян спросоння метушитися. І за що хапатися? За скарб домашній, за діточок чи за зброю? Та ще й виття, стогін, плач жіночий.

¹ Грабіж.

І чули про таке, та й не раз переживали — однак не кожен козак цьому раду відразу дасть.

І все ж дивний якийсь цей грабіж. Не бігають жінки від хати до хати, не чутно скреготу шабель, не гримлять постріли. Бути того не може, щоб козаки не билися. І побити їх усіх так скоро не могли розбійники степові. Відоме це місце як Мурафа¹, сотенне містечко брацлавського воеводства, що за версту від Кальника. Якими відчайдушними, досвідченими й хоробрими повинні бути розбійники, що зважилися в саму гущу козацьку сунутися?

— Он вони, аспидові діти! — часто задихав брат Дога.

Та Кужель і Сагайда вже й самі побачили, як на горбок, на південь від села, важко піднявся гурт коней.

18

— Лише троє степовиків, — усміхнувся Сагайда. — Дозвольте, братове, мені ту справу вирішити.

Кивнули брати. А Дога додав:

— Сам бачиш ті корзини. Помітять тебе, і потече з них кров ангельська.

— Не помітять, — знов усміхнувся Сагайда і пустив коня чвалом, на ходу натягуючи тятиву лука.

Не було тепер куди поспішати й потреби мучити коней. Повільно під'їхали до крайньої хати. Димить ще, а вогню не видно. Злизав він солом'яну стріху й білі стіни закоптив. На тому й згас у парі водяній. А баби, молодиці та дівчатка малі не мають спокою. Тягнуть і тягнуть із колодзя воду, скоро нею всі стіни й пожитки заллють. Ні голосу, ні плачу. Звичайна селянська робота.

Уже й проїхали комонні, а тут ураз дівчинка їх запримітила. Смикнула за спідницю старшу бабку. А та,

¹ Тепер село у Вінницькій області.

глянувши на чужих, ураз голос підняла. За нею завили і всі інші. Та нумо бігти хто куди.

— Тьху, сатанинське кодро! — спересердя гаркнув на той бабський вереск брат Кужель.

— А чув ти, брате Дога, як пишаються баби тим, що Бог їх створив із ребра Адама. А ребро — єдина кістка в чоловічому тілі, яка міцно вигнута. Чоловік — то є чоловік! А баба не вдалася. Все не вляжеться вона прямо. Все її вигинає.

— Бог зліпив бабу з глини. Тоді Бог звався Тенгрі...

— А ось і місце славне! — не дослухавши брата Догу, в захваті вигукнув Кужель.

Дісталися брати майдану в центрі села й замилювалися. В натоптаному місці кров калюжами відсвічувала сонечко. Між тими калюжами, а то й у них лежало зо півтора десятка скорчених тіл у звичних шатах степових розбійників. Між ними конало з півдюжини бахматів — коней степу, надзвичайно витривалих і прудких.

— Славно, славно, — погодився брат Дога і кивнув у бік козаків і парубків, що наставили на них рушниці. Більшість їх була спросоння — в спідньому.

Усміхнувшись на те, брати повільно наблизили до них своїх коней.

Із насторогою дивилися на них козаки. Звісно, заїжджі діди були сиві і в зморшках. Зі зброї при них тільки сагайдаки зі стрілами та шаблі в піхвах — старих і тертих часом. Та й з одягу тільки й помітного, що чоботи з дорогого сап'яну. Решта просто — сорочка й штани з льону домотканого, пояси шкіряні та люльки за ними. А втім, хтозна... Вуса вікові за вуха закладені. А ще на тих вухах довжелезні чуприни намотані. Як годиться, в три пальці завтовшки. То знак найвищого козацького звання.

Однак... Приходили зі степу вороги з таким самим знаком високої доблесті та вміння військового. А отой другий старий племені татарського — і вилиці, й прищур очей це виказують. Із такими й не знаєш, чи здоров'я бажати, чи мушкетиком ¹ привітати. Ото й мовчать козаки, до болю в долонях рушниць стискаючи.

А чого діди прийшли? Про те тільки їм відомо.

— Цить! — гаркнув старший із козаків. — Хати гасити. А нам козацьку справу робити.

Умить замовкли баби, що набігли звідусіль. Неохоче, боком розійшлися біду з хат проганяти. А козаки й діди продовжили у витрішки спідлоба грати. І скільки ще грали — невідомо. Тільки з'явився на майдані ще один чужинець на доброму коні. Вів він гурт степових кобил. Через крупі тих конячок ремінь міцний перекинуто. На обох кінцях того ременя кошики плетені. А з кошиків по дві голівки дитячі визирають.

Рев уже в грудях затамували, тільки слізні сліди на щічках ангельських. Боязко з кошиків піднятися. Боязко і голос подати.

Не повернув чужак голови, коли з-поза тинів, кущів і з хат знов повибігали баби й молодіці та виривали з кошикового полону своїх дітей і онуків. І знову заголосило село. І за тими сльозами й голосінням годі щось збагнути.

Підвів чужак здобич свою, десяток коней, до дідів і вклонився їм шанобливо. І діди столітні, хоча той і набагато молодший був, із повагою голови перед ним схилили. Озирнувся він до коней: порожні кошики всі до єдиного, а жіноцтво все не заспокоюється.

¹ Назва кулі в XVII ст.

— Баби! — чи то вибачаючи, чи то вибачаючись, мовив він і так щедро усміхнувся, що у всіх на душі аж потеплішало.

— А он і чубарий нашого брата Хора, — вказав брат Дога на останнього в гурті коня чудової краси.

Здригнулися козаки з рушницями і, починаючи зі старшого, всі на коліна стали і голови схилили.

За мить оточили козаків баби, молодиці, дівки, дітвора. І теж всі на коліна стали і в ноги вклонилися. Потім хреститися почали, молитви промовляти, а багато хто знову пустив сльозу.

— Яка то мокра справа, — буркнув брат Кужель. — А ти кажеш, брате Дого, що жінку з глини Боженько виліпив.

— Так і чоловіків із тієї-таки глини, — добуваючи з-за пояса люльку, всміхнувся брат Дога.

— Коня бачимо. А де наш брат, господар того коня? — якомога спокійніше запитав брат Кужель.

Старший із козаків піднявся на ноги, вказав рукою на-прямок.

— Туди пішов, поки ми майданували, як діточок з біди виручати будемо. Я проведу.

— Самі, — коротко сказав рятівник янголят.

І пішли чужинці за край села, ведучи в поводу коня краси неймовірної, масті чубарої. Надто рідкісної! Білого в плямах чорних і з чорно-білою гривовою. І силою, і вродою, і грацією чисто барс, а не кінь.

Про того коня говорили мурафські козаки тим козакам із Кальника та сусідніх сіл, що на допомогу прискакали. А більше про господаря коня дивного. Говорили й головами хитали. Бо не бачили такого за роки довгої і кривавої служби козацької!

Щойно вляглися після лугових забав юр'ївської ночі, щойно перший сон побачили, як потягнуло в хатах димом

їдким. Насамперед діточок за поріг виставили. А там їх уже чекали вовки степові, харцызяки. В'язали швидше, ніж баби снопи хлібні. Коли козаки зметикували і за зброю взялися, то так і застигли в безпорадності.

Не поспішали розбійники. Такі не поспішають. Бувалі!

Зібралися на майдані, а за стіну кам'яну для них були дітки козацькі. Почни бій, і вони вмить малечу переріжуть. Та й бій нерівний видавався. То не прості були харцызяки. А були то татари буджацькі, що юрти свої мали між молдавськими та кримськими землями. Воїни знатні. Кожен із них козака вартий був, а частіше й двох. Тільки такі могли пройти степи, де що не байрак, то козак. Пройти і залишитися непоміченими. Тільки такі могли проникнути в серце земель козацьких, знаючи кожен кущ, кожен ярочок, кожне деревце. Йшли не по багатство і полон людський. Ішли старі вовки навчати своїх вовченят справі розбійній. Ішли з кошиками, спеціально в'язаними для діточок малих. Товар той коштовний, а головне — захистити може від усякої погоні. Який батько зважиться переслідувати, точно знаючи, що нелюди пустять у хід ножі? Задля попередження вб'ють одне немовля, і тектиме його кров із кошика. Немає такого батька, щоб ішов по сліду кривавому, по сліду ангельської крові. Бували випадки, що всю здобич різали — і тоді кидалися розбійники в різні боки. І не всіх вдавалося наздогнати. Діти степів розчинялися в безкрайній утробі своєї дикої матері.

Поки козаки журилися на краю майдану, а нелюди спокійно утрясали свою здобич, виглянуло краєчком сонечко. У тому першому промені з'явився з-за рогу хати древній старець. І не помітили б його ні козаки, ні буджаки, якби не кінь рідкісної краси і цінності превеликої. Не зсадила татарва старця з коня стрілою, боячись такого коня подря-

пати. Здивувалася, що вершник отак сам просто в їхню гу-
щу коня спрямовує. Так і пустили всередину своєї зграї.

Бачили козаки: зліз повільно старець із коня й щось ти-
хо сказав бісам степовим. А ті на сміх підняли. Стали жар-
тома по шапці його плазом шабель стукати. Тоді підняв
старець над головою якогось корча чи довбню. Невелика
та палиця. Зручно на неї хіба спиратися старому. Та ще со-
бакам погрозити. Але не вовкам, які в нахабстві та зухва-
лості зуміли так глибоко в землі козацькі проникнути.

Сказав щось тим розбійникам старий їхньою-таки мо-
вою та шапку свою смішну й зірвав. Трусонув головою —
і звільнив чуприну до колін. Пирхнув у вуса довжелезні та
й злетів так, що ногами двох вершників із сідла вибив.
А потім пірнув під черево коня. І ще одного, і ще. Коні
ті стали валитися з розпоротими животами. Заціпеніли
буджаки, та ненадовго. Зрозуміли, з кого насміхалися. Ки-
нулися одні коней зі здобиччю відводити, інші в коло про-
ти старця вставати.

Не встигли козаки ні вистрілити, ні за шаблі взятися.
Стояв старий з голови до ніг у крові. В руках у нього вже
були дві шаблі вражі, а біля ніг — розбійники порубані.
Всі мертві, ніхто не стогнав.

Старий кинув ті закривавлені шаблі, підняв свого корча
й пішов за село. А козаки так і стояли з ротами відкритими,
тільки очима провели старого. Потім схаменулися і стали
думу тримати, як у гонитві не схибити. Тут і брати старця
приспіли. Суворі такі. Й Боженька сподобив одного з них
малечу від полону врятувати. В ноги їм кланялися — а як
іще дякувати, й на думку не спадає. Бо люди ті непрості,
з темних часів. Може, і хреста не носять. А може, вони з ді-
дів запорозьких, що століттями по плавнях сидять та спа-
ти не лягають, якщо чорта в карти не обіграють.

Поки старші козаки диміли носогрійками¹ і радились, інші в колі чекали. Вони перші й побачили, що підійшов до них визволитель малечі.

Дали в коло пройти, шапки поспішно з голів зриваючи.

— Про те, що я тут, забудьте, — замість привітання сказав той. — Брат наш старший сказав, що піде від нас. На небеса чи в пекло — не сказав. Тож, козаки, є серед вас майстри домовину лаштувати? Нехай її складуть з дощок дубових. Але якщо з цвяхами залізними, то нехай знають: зубами витягнуть і замість них пальці свої встромлять.

Помовчали козаки, радіючи ранковому свіжому вітерцю. Студить він лоби козацькі, що потом рясно вкрилися. Нарешті осмілів сотенний Мурафи, добрий козак Павло Прибитко:

— Хреста теж із дубка велиш вистругати?

— Хреста? — задумався про щось молодший гість. —

Так. Хреста дубового. Простого.

І попростував. А потім зупинився й додав:

— Зберіть нам на тризну наїдків якихось. І ще... Нікому на те дивитися не можна.

І пішов, голови не піднімаючи.

Усім у селі суворо наказали. Але коли це було, щоб хто за дрібнотою угледів.

Заховалися четверо хлопчаків, козаків майбутніх, у виїмці за кущами. І страшно, ясна річ, але так цікаво побачити те, на що навіть старі козаки глянути не сміють. Та й говорити про чужинців не можуть. Бо то такі люди, що ніби й люди, але не такі.

І бачили одчайдухи дуб. Не раз піднімалися вони на його могутні гілки. Тепер і не знають, чи зберуться ще.

¹ Коротка козацька люлька.

Висять на тих гілках шаблі та сагайдаки козаків чужих і прешрашнючих. Там-таки на вервечині знак мідний — сонце з променями, що в народі кужелем зветься. Ще мішечок шкіряний, що в багатьох степовиків догою зветься — хатою для талісманів. Був іще хрест на шну-рі простому.

Їсти хотілося нестерпно. Тим паче прикро дивитись, як «гості» уплітають каплунів жирних та окости соковиті. Он скільки добра привіз на возі сотенний, дядько Павло. Зверху на те добро поклав ще якусь річ — дивну таку. Вибачив-ся за те дядько Павло.

— Я цю ляльку із земель німецьких для дочки моєї молодшенької привіз. У будь-якій біді вона їй допомагає. Думає доця, що і в горі вашому великому та лялька допо-
може. Мала ще дитинка.

Чужі козаки подивилися на личко фарфорове та й усміх-нулися.

— Мала дитинка, а серце превелике. Як і в народу на-шого. Повернеться лялька з дарами. А тим часом нехай побуде, — сказав наймолодший і посадив ляльку на гіл-ку, що ближче до старого, у якого відвага неймовірна! Та-ка, що тільки в часи билинні й була.

Сидить той старий, на дуб спершись, — незрозуміло, живий чи мертвий. Хотіли його брати в шати красиві, що сотенний привіз, переодягнути, а він руку проти виставив.

Із їжі нічого не прийняв, але з руки молодшого брата чарку горілки випив. А при заході сонця почали з домо-виною поратися та шаблями яму копати.

Страшно і дивно було — сидить людина й дивиться, як їй могилу облаштовують. Живого чи мертвого, все ж обмили, переодягли та в домовину клали. А в густих сутін-ках вже й не зрозуміти, і не розгледіти до ладу... Може,

й правду бабки древні казали, що буває й таке: кладуть небіжчика обличчям униз, а потім ще й кілки в спину забивають.

Ось буде про що розповісти, та дивитися на те мото-рошно. Від того й очі більше заплющені, ніж відкриті. А страх такий, що серце в п'ятках — як у барабан стукає. А тут ще за спиною: «Гм-м»!

Обернулася дівтора і потом холодним вмилась. Отой молодший щойно з могили землю руками викидав, а тепер за їхніми спинами стоїть!

Коли кішка на горобчиків, що в пилюці купаються, стрибає, то пташки не так скоро розлітаються, як сюркнули від цього «гм-м» старші хлопці. Тільки найменший з досадою на те обернувся і повільно підвівся. Стоїть і дивиться на страшного чужака, що з ями, як чорт, вистрибнув і враз за спиною з'явився.

Усміхнувся на те чужинець, а потім брови зрушив і до лица хлоп'яти наблизив.

— Хто такий?

— Іван, — насупивши брови, засопів малюк.

— Ну, здоров будь, брате Іване.

І розсміявся козак. Глядь — а вже й брати його сиві поруч стоять і сміхом заходяться. Один і каже:

— Та ти подивися! Ба! Його сам сатана в губи поцілував!

— Так! Брат з ознакою знатною, — погодився молодший із чужинців.

— Який я тобі, дядьку, брат? Ти чужий та ще й старий, — аж засопів малюк.

— Брат! Брат! Із поверненням, брате Іване!

І Сагайда притиснув до грудей хлопчика. Притиснув міцно-міцно...

